

İngiliz Aristokrasisi ve Hıristiyan Siyonizmi: VII. Lord Shaftesbury Örneği

Araştırma makalesi • Research article

H. Şule ALBAYRAK*

Atıf: Albayrak, H. Şule. "İngiliz Aristokrasisi ve Hıristiyan Siyonizmi: VII. Lord Shaftesbury Örneği." *Milel ve Nihal* 20 sy. 2 (2023): 135-165.

<https://doi.org/10.17131/milel.1320145>

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Öz: Bu çalışma 19. yüzyıl İngiliz Evanjelizmde kök salan siyonist fikirlerin politik sahada etkili bir argümana dönüşmesini dönemin sosyopolitik kamusunda yer alan önemli aristokratlarından Lord Shaftesbury'yi merkeze alarak incelemektedir. Dindar bir Evanjelist Hıristiyan olan 7. Lord Shaftesbury Ashley Cooper'ın fikir, inanç, politik eylem ve etkilerinin dikkate alınmasının Hıristiyan siyonizminin İngiliz siyasetine verdiği şekli ortaya koymak açısından açıklayıcı olacağı düşünülmektedir. Çalışmamızın temel sorusu "19. yüzyıl İngiliz siyasetinde belirginleşen Hıristiyan siyonizminin kökeni nedir ve bu teopolitik ideolojinin güç kazanmasında dahli olan aktörlerden Lord Shaftesbury'nin rolü ve faaliyetleri nelerdir?" olarak belirlenmiştir. Bu çalışmayla dünya siyonizmi açısından bir dönüm noktası olarak değerlendirilen Balfour Deklarasyonuna giden yolda İngiliz teo-politik çerçevenin aydınlatılmasına katkı sunmak hedeflenmektedir. Çalışmamız Hıristiyan siyonizminin İngiliz politik çevrelerinde nasıl inşa edildiğini Lord Shaftesbury'nin hatıratından hareketle doküman incelemesini esas alarak tasvirî analizle ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hıristiyan Siyonizmi, Filistin, Lord Shaftesbury, Evanjelizm.

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi [<https://ror.org/02kswqa67>], İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye / Assoc. Prof., Marmara University, Faculty of Theology, Department of Sociology of Religion, İstanbul, Türkiye [sule.albayrak@marmara.edu.tr], ORCID: 0000-0003-0311-5121.

British Aristocracy and Christian Zionism: The Case of Lord Shaftesbury VII

Citation: Albayrak, H. Şule. "British Aristocracy and Christian Zionism: The Case of Lord Shaftesbury VII." *Milel ve Nihal* 20 no. 2 (2023): 135-165.

<https://doi.org/10.17131/milel.1320145>

The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Abstract: This study examines the transformation of Zionist ideas that took root in 19th century British Evangelicalism into an effective argument in the political arena by focusing on Lord Shaftesbury, one of the most important aristocrats in the socio-political public of the period. The ideas, beliefs and political actions of the 7th Lord Shaftesbury Ashley Cooper, a devout evangelical Christian and one of the notable aristocrats of the period, are considered to be explanatory in terms of revealing how Christian Zionism shaped British policies. The main question of this study is "What are the origins of 19th-century Christian Zionism in British politics, and what are the role and activities of Lord Shaftesbury, one of the actors involved in the consolidation of this theo-political ideology?" This study aims to contribute to the elucidation of the British theo-political framework on the road to the Balfour Declaration, which is considered as a turning point for international Zionism. This study descriptively reveals how Christian Zionism was constructed in British political circles, based on Lord's memoirs.

Keywords: Christian Zionism, Palestine, Lord Shaftesbury, Evangelism.

Giriş

Hıristiyan siyonizmi kısaca Yahudilerin Filistin'i yurt edinmelerinin Tanrı tarafından belirlendiğine ve Hıristiyanların bu amaca hizmet etmesi gerektiğine duyulan inançtır. Günümüzde Hıristiyan siyonizmi ABD'de gelişen hâliyle ve Amerikan politikalarına etkisiyle dinî ve siyasi analizlere konu edilmektedir.¹ Ancak siyonizm öncelikle İngiliz Hıristiyanlığı içinde kök salmıştır ve bu konuda Türkçe literatürde yeterli üretim mevcut değildir.² Kutsal topraklara dönüşün dinî mahiyetle ifadelendirilmesi Yahudiler arasında yayılmadan evvel Hıristiyan din ve siyaset adamları tarafından vaaz

¹ H. Şule Albayrak, "ABD'de Hıristiyan Siyonizmi: Kökeni, İnanç Esasları ve Günümüz Amerikan Siyasetine Etkisi", *Darülfünun İlahiyat* 30, sy. 1 (2019).

² 19. yüzyılda siyonist fikirlerin İngiliz siyasi çevrelerinin Orta doğu politikalarında etkili bir fikir ve siyasi aparat olarak değerlendirilip uygulanmasına dair tarihî perspektiften Hıristiyan siyonizminin gelişimini ele alan Türkçe literatürdeki az sayıdaki çalışma için bakınız: Ş. Tufan Buzpınar, "Suriye ve Filistin'de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19. yüzyıl)", *İslam Araştırmaları Dergisi* 10 (2003): 107-120; Ş. Tufan Buzpınar, "II. Abdülhamid ve Hıristiyan Siyonizmi", *Bir Sultan Bir Paşa, II. Abdülhamid ve Gazi Osman Paşa* (Gazi Osman Paşa Belediyesi 2018), 149-161.

edilmiş, bu açıdan Hıristiyan siyonizmi tarihsel olarak Yahudi siyonizminden önce gelişmiştir. Siyasi çevrelerde etkin olan İngiliz Protestanlarının Yahudilere yönelik artan ilgisi ve bu ilginin Kudüs bağlamındaki değerlendirmeleri 1897'deki ilk Yahudi Siyonist kongreden çok önceye denk gelmektedir. Öyle ki, Mısır'ı işgal eden ve başarısız bir Akka kuşatmasında bulunan Napolyon Bonapart, ilk kez en üst konumdan Yahudilerin Filistin'de kuracakları bir oluşumdan bahsetmiş; böylece Orta Doğu üzerinde bundan sonra yapılan savaşlar ve güç mücadelelerinde konunun bir şekilde gündeme gelmesi mümkün olmuştur.³

Bu çerçevede çalışmamızın amacı siyonizmin arka planını aydınlatmaya katkı sunmak üzere 19. yüzyıl İngiliz Evanjelizmde kök salan Yahudi sempatizanlığı ve siyonist fikirlerin politik sahada etkili bir argümana dönüşme sürecini ele almaktır. Bu amaçla siyonist fikirleri politik sahaya taşıyan önemli sosyopolitik aktörlerden biri çalışmamızın odağında yer alacaktır. Dönemin hatırı sayılır aristokratlarından dindar bir Evanjelik Protestan olan 7. Lord Shaftesbury Ashley Cooper'ın fikir, inanç ve politik eylemleri Hıristiyan siyonizminin İngiliz siyasetine verdiği şekli ortaya koymak açısından açıklayıcı olacaktır. Bu açıdan çalışmamızın temel sorusu "19. yüzyıl İngiliz siyasetinde belirginleşen Hıristiyan siyonizminin kökeni nedir ve bu teopolitik ideolojinin güç kazanmasında yer alan aktörlerden Lord Shaftesbury'nin rolü ve faaliyetleri nelerdir?" olarak belirlenmiştir. Bu çalışmayla dünya siyonizmi açısından bir dönüm noktası olarak değerlendirilen Balfour Deklarasyonu'na giden yolda İngiliz teo-politik çerçevenin aydınlatılmasına katkı sunmak hedeflenmektedir. Böylece İngiliz hükümetinde kuvvetli bağlantılara sahip olan ve bağlı olduğu "kutsal topraklara Yahudilerin yerleşmesi" fikrini hayata geçirme yolunda gerekli maddi ve araçsal gücü harekete geçiren Lord Shaftesbury'nin düşünce ve eylemlerinin ortaya koyulmasıyla 19. yüzyılda gelişme kaydeden Hıristiyan siyonizminin etki ve öneminin açığa çıkarılacağı düşünülmektedir.

Çalışmamız Hıristiyan siyonizminin İngiliz politik çevrelerinde nasıl inşa edildiğini doküman incelemesini esas alarak tasvirî analizle ortaya koymaktadır. Araştırmamızın temel kaynağını Lord Shaftesbury'nin bizzat kaleme aldığı bini geçkin sayfadan oluşan hatıratının lordun talebiyle dönemin biyografi yazarlarından Edwin

³ Barbara W. Tuchman, *Bible and Sword, England and Palestine from the Bronze Age to Balfour* (New York: Random House Trade Paperbacks, 1984), 143.

Hodder (1837-1904) tarafından yayınlanmasıyla ortaya çıkan üç ciltlik *Lord Shaftesbury* isimli eser oluşturmaktadır. Günlükleri üzerinden bu dindar İngiliz lordunun biyografisini kaleme alan Hodder, lordun hayatına dair önemli detayları ortaya koyarken İngiliz siyasetindeki faaliyetlerinin yanı sıra dindarlığı, Yahudilere verdiği önem ve yer yer Türk topraklarındaki gelişmelere yönelik ilgisine de değinir. Hodder'in bu eseri hem bir İngiliz aristokratın hayatına birinci elden ayna tutması açısından hem de dönemin önemli dinî ve siyasi olaylarını bir İngiliz aristokrat devlet adamının gözünden aktarması bakımından değerlidir. Hodder, lordun yaşamını kaleme alırken belirli zaman dilimlerine ayırarak planlama yapmış; yer verdiği açıklayıcı bilgilerle lordun hatıratında kaydettiği olaylar okuyucular için anlaşılır kılınmıştır. Bu günlüklerden görüleceği üzere lord, dinî meselelerde son derece duyarlıdır ve döneminin dinî tartışmalarında öne çıkan yüzlerdendir. Örneğin kilise reformu, din görevlisi atamaları, Katoliklere yönelik yasa lordun dahil olduğu meselelerden sadece bir kaçıdır. Yine günlüklerde Yahudilerin durumu ve Filistin coğrafyasına dönüşlerine dair birçok ibare yer alır. Günlükler yakından değerlendirildiğinde lordun Yahudi sempatisi ve Yahudilere yönelik planları bağlamında İngiliz emperyalizmine duyduğu inanç aşikârdır. Lord Shaftesbury, Mesih'in yer yüzüne dönüşünü Yahudilerin Filistin coğrafyasına yerleşmesine koşut olarak görmüş ve bu inanç lordun siyasi arenada Yahudi projesinin uygulanması yönünde gayret göstermesinin muharrik gücü olmuştur.

Biyografilerin ve hatıratların gerçekliğin birer inşası olduğu göz önünde tutulduğunda lordun hatıratından yola çıkarak tarihsel gerçekliğe tümüyle vakıf olunacağı kanısına varmak mümkün görünmemektedir. Ancak siyonizm gibi çok yönlü bir konunun farklı veçhelerini gün yüzüne çıkarmak bakımından konunun aktörlerinden birisinin gözünden meselenin nasıl anlaşılıp yönlendirildiğine yönelik akademik bir çabanın önemi göz ardı edilemez. Bu çerçevede çalışmamızda öncelikle Yahudilerin kutsal topraklara dönüşü fikrinin İngiliz Hıristiyanlığındaki gelişimine yer verilecektir. Ardından Lord Shaftesbury'nin kimliğine ve biyografik yönüne değinildikten sonra lordun Osmanlı topraklarına olan ilgisine ışık tutulacaktır. Son olarak lordun siyonist inanç, düşünce ve eylemleri ortaya koyulacak ve bunu Yahudilerin haklarına dair yapılan tartışmalarda izhar ettiği çelişkili tutumu takip edecektir.

1. Siyonizmin ve Yahudilerin Dönüşü Fikrinin İngiliz Hıristiyanlığındaki Gelişimi

Sanayileşmenin hızla yükseldiği 19. yüzyıl İngiltere’inde Hıristiyan siyonizmi Viktoryen Evanjelizmi içerisinde gelişim göstermiştir. 1810-1830 arasında İngiliz Evanjelizmi içinde Yahudilere yönelik özel bir ilgi uyanmış ve bu dönemde Britanya, “Yahudilerin koruyucusu” olarak değerlendirilmiştir. D. M. Lewis, 19. yüzyıl ortasında gelişen Hıristiyan siyonizmi ve Yahudi sempatanlığının (philosemitism-filosemitizm) büyük oranda İngiliz Evanjelik kimliğinin mütemmim cüzü olduğunu belirtmektedir.⁴ Bununla birlikte İngiliz emperyalizmi yükselmeden evvel Doğu’ya duyulan ilgi dinî değil öncelikle ticari maksatlı olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu’nun Filistin coğrafyasının fethini takip eden süreçte İngiliz Protestanları için kutsal bölgeleri ziyaret önemini yitirmiş, kurtuluş inancı bedensel değil manevi olarak yorumlanmıştır. İşte böyle bir vasatta ticaret Doğu’ya yolculuğun asıl sebebi olmuştur. Bu amaçla, Kraliçe Elizabeth döneminde Osmanlı topraklarında ticaret yapmak maksadıyla Levant Company kurulmuştur. Kısaca Osmanlı Devleti ile resmî ilişkiler kurulurken bu çaba henüz dinî bir içerik barındırmamış⁵; konunun dinî içerik kazanması Hindistan’ın İngiliz etkisine girmesinden sonraya denk gelmiştir.

Protestanlar arasında Yahudilere yönelik ilgi ve Yahudilerin Filistin’i yurt edinecekleri inancının dinî kökenleri Reformasyon’a kadar geri gider. Jean Calvin’in (1509-1564) Cenevre’deki halefi Theodore Beza (1519-1605) gibi Strazburg’da Martin Bucer (1491-1551) de Tanrı’nın amaçları arasında Yahudilerin yerine dair yeni bir görüş ortaya koymuştur.⁶ Başlangıçta “Yahudilerin dönüşü” fikri yukarıda belirtildiği gibi Yahudilerin manevi olarak Hıristiyanlığı benimsemeleri şeklinde anlaşılabilir ve 17. yüzyılın ilk dönemlerinde bu inanç İngiliz Püritenleri arasında yaygınlaşmıştır. Yüzyılın

⁴ Donald M. Lewis, *The Origins of Christian Zionism* (New York: Cambridge Uni. Press, 2010), 10.

⁵ Tuchman, *Bible and Sword, England and Palestine from the Bronze Age to Balfour*, 93.

⁶ Stephen Sizer, *The Promised Land: A Critical Investigation of Evangelical Christian Zionism in Britain and the United States of America since 1800, A Thesis submitted to Middlesex University and Oak Hill Theological College* (July 2002), 21.

ikinci yarısında ise Yahudilere yönelik ilgi ve dönüş anlatısı ilk biçimlerini göstermeye başlamıştır.⁷ Bu açıdan Püritanizm, Yahudiliğe dönük yüzüyle yerleşik Kilise inancından farklılaşarak Yahudilerin dönüşü öğretisini benimsemiştir. Bununla birlikte Püritenler, tüm ülkelere yayılmadan Filistin'e gidemeyeceklerine duydukları inanç nedeniyle Yahudilerin İngiltere'ye gelmeleri gerektiğine inanmışlardır.⁸ Dolayısıyla Yahudilerin dönüşü söylemi Püritenlerin Eski Ahit temelinde benimsedikleri, 17. yüzyılda belirginleşen bir inançtır ancak politik ve ekonomik katkı olmaksızın bu fikrin hayata geçirilmesi mümkün değildir. Ekonomik ve politik katkı ise ilerleyen zamanlarda (19. yüzyıl) geliştirilecektir.⁹

Yahudilerin dönüşünün fikir babalarından Thomas Brightman (1562-1607) vaazları ve yazdıklarıyla İngiliz hükümet çevrelerinde etkili olmuş isimlerdendir. Brightman, Deccal (Antichrist) olarak tanımladığı Roma Kilisesi ile kutsal olmayan bir ittifak kurduğuna inandığı Türk İmparatorluğu'nun yıkılacağını, bunu Yahudilerin bir Hıristiyan ulus olmaya davet edilmesinin takip edeceğini böylece dünyanın sonuna kadar barış kapısının açılacağını söyler.¹⁰ Öte yandan, Fransız Devrimi Avrupa Protestanlığında ve hususiyetle de İngiliz Evanjelizmde önemli bir etki yaratmıştır. Yaşanan çalkantılar, Adventizm, büyük uyanış hareketleri ve Yehova Şahitleri gibi yeni inanç gruplarının ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır.¹¹ İngiliz kurumsal yapısı Fransız Devrimi'nden duyduğu endişeyle 18. yüzyıl şüpheciliğinin ardından 19. yüzyılda yeniden dine yönelik göstermiş, önceki Püritanizme benzer bir Evanjelik uyanış gerçekleşmiş

⁷ Lewis, *The Origins of Christian Zionism*, 28-29. Yahudilerin İngiltere'ye gelişinin serbest bırakıldığı Cromwell döneminde bu kararın ardında hem siyasi ve ekonomik (Yahudi finansörlerden faydalanmak) hem de dinî (Yahudilerin Hıristiyanlığa geçişini sağlamak) güdüler yer almıştır. 1660'da monarşinin geri gelişi ve Püritenlerin gücü yitmesiyle Yahudilerin durumu tehlikeye girse de 1664'te Yahudilerin İngiltere'de yerleşimine izin verilmiş 1673'te dinî statüleri yasal güvence altına alınmıştır (Lewis, *The Origins of Christian Zionism*, 32). Ancak Yahudilerin diğerleriyle eşit haklara sahip olmaları için 19. yüzyılın ikinci yarısını beklemleri gerekmiştir.

⁸ Tuchman, *Bible and Sword, England and Palestine from the Bronze Age to Balfour*, 108.

⁹ Tuchman, *Bible and Sword, England and Palestine from the Bronze Age to Balfour*, 127.

¹⁰ Sizer, *The Promised Land: A Critical Investigation of Evangelical Christian Zionism in Britain and the United States of America since 1800*, 22.

¹¹ Sizer, *The Promised Land: A Critical Investigation of Evangelical Christian Zionism in Britain and the United States of America since 1800*, 26.

ve misyonerlik heyecanına sahip bu hareket sınırları aşır Amerika Birleşik Devletleri'ni de etkisi altına almıştır.¹²

Bu dönemde Yahudilere dair öğretinin yeniden ele alındığı görülmektedir.¹³ Lord Shaftesbury'nin de etkilendiği Thomas Scott (1747-1821) gibi Kutsal Kitap yorumcularının Yahudilerin Filistin'e dönüşünü içeren yorumları 19. yüzyıl İngiliz Evanjelizmini derinden etkilemiştir.¹⁴ Bu aşamada dönüş öğretisinin İngiliz dış politikasıyla uyumu da gündeme getirilmiştir. Lewis'in belirttiği üzere Evanjelist Baptist vaiz James Bicheno (1752-1831) Yahudilerin dönüşünü desteklemenin İngiliz dış politikasının menfaatine olduğunu savunan, bu açıdan Hıristiyan siyonizminin ilk şekliyle görüldüğü isimlerdendir.¹⁵ Yahudilerin Filistin'e dönüşü fikri böylece 19. yüzyılda dini çevrelerde popüler hale gelmiş; artık Yahudilerin (Hıristiyanlığa) manevi dönüşünden evvel Filistin'e fiziki dönüşleri için çalışma fikri yaygınlık kazanmıştır. Bu süreçte İngiltere'de Yahudilerin dönüşü fikrini işleyen isimler ve kurumlar çeşitlilik arz eder. Charles Henry Churchill (1807-1869) gibi dinî temelden beslenmeyen siyonistlerden bahsedilebileceği gibi bizim bu çalışmada ele aldığımız inanç temelli ve ahir zaman öğretilerine bağlı Hıristiyan siyonistlerini de dikkate almak gerekir. Bu bağlamda dönemin önemli kurumlarından biri olan ve Lord Shaftesbury'nin de başkanlığını yaptığı 1809'da İngiliz Kilisesi'ne bağlı olarak kurulan kısaca "London Jews Society" ya da "London Society" olarak bilinen "London Society for Promoting Christianity amongst the Jews (LJS)" Hıristiyan siyonist kimliğinin oluşumu açısından önemli bir adım olmuştur. Philosemitizm/filosemitizm (Yahudi sempatisi) ile anılan LJS, Yahudilerin Filistin'e dönüşü fikrini desteklemiştir ve bununla

¹² Regina Sharif, "Christians for Zion, 1600-1919", *Journal of Palestine Studies* 5, no. 3/4 (Spring-Summer 1976), 127.

¹³ Robert Byron, Walter Scott, William Wordsworth, George Eliot gibi yazarların Yahudilere alaka gösterdiği bilinmektedir. Benzeri şekilde İbranice de önem kazanmıştır. Ayrıca Doğuya artan ilgiyle birlikte "kutsal topraklar" bu dönemin dikkat çekici başlıkları arasına girmiştir. Söz konusu ilginin sebeplerinin başında Kutsal Kitap'ın tarihi gerçeklerle ne derece örtüştüğü kaygısı bulunmaktadır. İnananlar bölgedeki araştırmaların Kutsal Kitap'ın doğrulayacağı ümidini taşıyan Kutsal Kitap eleştirmenleri konuya şüpheyle yaklaşmıştır. 1800-1875 arasında 2000 civarı yazarın kutsal topraklar hakkında metinler yazdığı bilinmektedir. Ayrıca 1869'da Süveyş Kanalı açıldığında aynı yıl Thomas Cook, Kudüs'e ilk seyahati gerçekleştirmiştir.

¹⁴ Lewis, *The Origins of Christian Zionism*, 40.

¹⁵ Lewis, *The Origins of Christian Zionism*, 45.

beraber Yahudilerin Hıristiyanlaştırılması LJS'nin başlıca faaliyet alanıdır.¹⁶ Filistin'i Yahudilerin vatanına dönüştürme projesine İngiliz devleti seküler gerekçeler sunarken İngiliz Kilisesi de LJS gibi oluşumlar aracılığıyla konuyu dinî açıdan gündeme getirmiş ve Yahudi yerleşimini desteklemiştir.¹⁷ Kudüs'te bir Anglikan Başpiskoposluğu açmak ve Filistin'i Yahudilerin yurdu hâline getirmek LJS'nin en önemli projelerinden olmuştur.¹⁸

2. Lord Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper Kimdir?

Anthony Ashley Cooper (1801-1885), atalarından tevarüs ettiği ünvanla 7. Kont Lord Shaftesbury'dir. Dedelerinden 3. Kont Shaftesbury Türkçe yazında ahlaka dair felsefi eserleriyle tanınmaktadır.¹⁹ 7. Kont Shaftesbury eğitimini Oxford Üniversitesi'ne bağlı Christ Church'te tamamlamış; 1826'da Woodstock vekili olarak parlamentoya girmiş; İngiliz sömürge kurumlarından Hindistan Kontrol Kurulu'nda komisyon üyeliği yapmış; delilik, eğitim, çalışma saatleri ve çocuk işçilerin hakları üzerine çalışmalarıyla tanınmış bir aristokrattır. Lord Shaftesbury, dönemin önemli başbakanlarından Lord Palmerston ile yakın ilişkilere sahiptir. Eşi Emily Cowper'ın annesi Lord Palmerston'la ikinci evliliğini yapmıştır; hatta kimi kaynaklar Shaftesbury'nin eşinin gerçek babasının Palmerston olduğunu ileri sürer.²⁰

¹⁶ İlginç bir biçimde Hıristiyan siyonizminin en etkili savunucuları Evanjelik Hıristiyanlığa geçen Yahudilerden oluşmuştur. Lewis, *The Origins of Christian Zionism*, 5.

¹⁷ Margaret M. Willetts, *Glory and Empire: The London Society for Promoting Christianity amongst the Jews and the Road to the Balfour Declaration*, (A Thesis Approved for the Department of History, University of Oklahoma Graduate College, 2016), 9.

¹⁸ Toplumun ileri gelenlerinden üst düzeyde destek gören LJS'ye ilk beş yıl içinde 2000 kadar kişinin katkı sunduğunu belirten Tuchman, yüksek düzeyli mobilyasyona ve desteğe rağmen 1839'a gelindiğinde Londra'da sadece 207 kişinin Hıristiyanlığa geçtiğini kaydeder. Tuchman, *Bible and Sword, England and Palestine from the Bronze Age to Balfour, 160*. Dış misyonlarında ise bu sayı sembolik düzeyde kalmış; Bağdat'ta 2 Yahudi'nin Hıristiyanlığa geçişi sağlanırken İzmir'de kimse Hıristiyan olmadığı için misyon kapatılmıştır. Ancak yine de Hıristiyanlığın Yahudiler arasında yayma çabalarına devam edilmiştir.

¹⁹ Mehmet Akif Altunışık, "Shaftesbury'de Din-Ahlak İlişkisi", *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* (Güz 2020), 224.

²⁰ H.C.G. Matthew ve Brian Harrison, "Cooper, Anthony Ashley, Seventh Earl of Shaftesbury (1801-1885)", *Oxford Dictionary of National Biography*, Vol. 13 (Oxford University Press, 2004), 223-227.

Lord, sanayileşmenin hız kazandığı bir dönemde sosyal haklar için, özellikle de çocukların çalışma saatlerinin iyileştirilmesi ve eğitime dair yasal düzenlemelerin yapılması için parlamentoda çaba sarf etmiştir. Fabrikalarda çalışan çocukların içinde buldukları şartları müşahede eden lord, 7 yaşındaki çocuk işçilerin sigara fabrikalarının havasız ortamlarında her gün 12 saat çalıştırıldıklarını, 5 yaşındakilerin halı üretimi için sabahın erken saatlerinden itibaren on altı/on sekiz saat çalıştırıldıklarını, en kötüsü de iğne üretimindeki çocukların durumunu gözlemlemiş; tüm bunların genç yaşta atıl ve eğitimsiz bırakıldıklarını parlamentoya rapor etmiş ve durumlarının iyileştirilmesi için teklifler sunmuştur.²¹ Örneğin 1842'deki yasa teklifinde 14 yaşından küçüklerin ve kadınların madenlerde çalıştırılmalarının yasaklanmasını talep etmiştir.²² Uzun çalışma saatlerinin kısaltılması ve çocukların eğitimi üzerine çalışmalarıyla takdir kazanmış ve adından söz ettirmiştir. Öyle ki sanayileşmenin en şiddetli dönemini yaşayan İngiltere'de ekonomik dönüşümün sosyal sonuçlarını romanlarında ustalıkla ele alan Charles Dickens, Lord Shaftesbury'nin çalışmalarını takdirle takip etmiştir.²³

Bütün bunlara rağmen lordun hayır işleri ve işçilerin durumunu iyileştirmeye yönelik gayretleri eleştiriden uzak kalamamıştır. Kamusal söylemdeki hak arayışlarına rağmen kendi çalışanlarına adil ve hakkaniyetli davranmamakla suçlanan lord, ilk kadın sosyolog Harriet Martineau tarafından şiddetle eleştirilmiştir.²⁴ Martineau üretim sistemini bilmemekle suçladığı lordun işçilerin haklarını savunmaya girişirken kendi topraklarında zor şartlarda yaşamak zorunda kalan köylü ailelerine ilgi göstermediğini hatta lordun topraklarındaki köylülerin üretim işçilerinden çok daha kötü şartlar altında yaşadıklarını söylemiştir. Babasıyla sıcak

²¹ James J. Ellis, *Lord Shaftesbury* (London: James Nisbet & Co. 1892), 34-35.

²² Ellis, *Lord Shaftesbury*, 41.

²³ Dickens, Lord Ashley ile görüşme isteğini Edward Fitzgerald'a yazdığı mektupta şu şekilde dile getirmiştir: "...Korkarım etrafıma bakma fırsatım pek olmayacak, ancak Lord Ashley'in bir saat kadar yeni gözlemler yapmamı sağlayacak bir takdiminden faydalanabilirsem çok mutlu olurum. Bu asilzadenin son derece yardımsever ve mükemmel çabalarını ve ortaya koyduğu kanıtları iyi biliyorum..." Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 1, 227.

²⁴ Edwin Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 1 (London: Cassell&Company, Limited 1886a), 518.

ilişkiler geliştiremeyen lordun ondan sonra tevarüs edeceği topraklarda yaşanan sorunlara müdahil olmayışı İngiliz sosyopolitik kamusunun gözünden kaçmamış, bu doğrultuda eleştirilerin muhatabı olmuştur.

Lordun dinî görüşleri ise katı ve dışlayıcı olarak tarif edilmiştir.²⁵ Dindarlığında ebeveyninin mesafeli ve soğuk ilişkilerinin değıl, sıcak ve samimi bir ilişki kurduğu dindar bir Hıristiyan olan dadısının etkisi olduğu belirtilir. Yine Kutsal Kitap'ın her sözünü harfiyen alıp uygulaması ve zaman zaman kitabı rastgele açıp gözüne çarpan ilk cümleyi ilahi bir mesaj olarak kabul etmesinden söz edilir. Lord, Mesih'in gelişine derin bir inançla iman etmiştir; öyle ki kullandığı zarfların üzerine Yunanca "Öyleyse gel, Rab İsa" yazdırmıştır. Benzer şekilde sağ elinde her daim taşıdığı yüzüğünde "Kudüs'ün huzuru için dua et!" ibaresi yazılıdır. Lordun dindarlığı zamanla Evanjelik karaktere bürünmüş,²⁶ İsa'nın yeryüzüne ikinci kez geleceğine dair inancı çerçevesinde oluşan dünya görüşü²⁷

²⁵ J. L. Hammond ve Barbara Hammond, *Lord Shaftesbury*, Second Edition (London: Constable & Company 1923), 240.

²⁶ Hatırat yazarı Hodder'ın belirttiğine göre Lord Shaftesbury'nin benimsediğı Evanjelik okulun öne çıkan isimleri arasında Hugh Stowell, Haldane Stuart, Edward Bickersteth, Hugh McNeile, Henry Venn, William Marsh, Alexander Haldane gibi isimler yer alır.

²⁷ İsa'nın dönüşü fikri Lord Shaftesbury'yi derinden etkilemiştir. Öyle ki neredeyse tüm duygu, düşünce ve eylemlerini motive eden temel inancı olmuştur. Hodder'a İsa'nın döneneğine dair inancıyla ilgili şunları söylemiştir: "Bu konunun beni ilk olarak nasıl etkilediğini anlatamam, hatırladığım kadarıyla her zaman inatla bağılı kaldığım bir konu oldu. Buna inanmak hayatımın en önemli ilkesi oldu; çünkü dünyada olup biten her şeyi bu büyük olaya bağılı görüyorum. Bu popüler bir doktrin değildir; olması gerektiğı gibi kilisenin umudu da değildir; ilke olarak sadece yoksullar tarafından benimsenir. Çeşitli vesilelerle din adamlarına bunun vaazların ana konularından biri olması gerektiğini belirtmeyi görev edindim. Exeter Hall'da bir konuşma yaptım ve şöyle dedim: 'Dünyanın insan eliyle kurtarılamayacağını görmeye başladınız; bu Mesih'in yeniden gelişiyile olmalı. Kilise olarak kendinizi beğenmişlikle dolusunuz. Her şeyi kendi başınıza yapabileceğinizi düşünüyor ve ikinci bir geliş imaya bile etmiyorsunuz.' Ancak her şey eskisinden daha iyi. Bu konudan söz edildiğini duymanın çok ender rastlanan bir şey olduğu zamanları hatırlıyorum... Tek bir şeyden eminim: büyük olay çok uzakta değıl. 'Bakın, çabuk geliyorum', 'Bakın aceleyle geliyorum' demek değildir, 'zaman olgunlaştığında' demektir. Her şey olgunlaşıyor. Tanrı kendi işini yapıyor. Vaizler ve misyonerler artık bu işin kendileri tarafından yapılamayacağını görüyorlar. Her alanda zorluklar çoğalıyor." Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Popular Edition, 524. Yine Young Men's Chris-

1830'larda siyaset içinde ve dışında dinî konuları gündeme taşımaya yol açmıştır. Bu açıdan bakıldığında kutsal topraklara dönüş fikri İngiliz kamuoyunda 1830'larda yaygınlık kazanmışsa da bu kehane politik gerçekliğe tercüme eden kişinin Lord Shaftesbury olduğu söylenebilir.²⁸

Politikada muhafazakârlığı ve dinî açıdan Evanjelizmi benimseyen lord,²⁹ Viktorya dönemi İngiltere'sinin etkili şahsiyetlerindenidir. Tanrı sözü olduğuna inandığı Kutsal Kitap'ın literal okunuşunu esas almış; dönemin önemli dinî organizasyonlarında ön sıralarda yer alarak birçoğunu bizzat idare etmiştir. London Society for Promoting Christianity amongst the Jews (LJS)'e 1835'te girmiş ve 1848'den 1885'teki ölümüne kadar başkanlığını yapmıştır. Lordun mensup olduğu ve yukarıda değindiğimiz bu oluşum Yahudilerle ilgili planların gerçekleştirilmesinde büyük rol oynamıştır.³⁰ Lord, aynı zamanda 1836'da Anglikan Evanjelizminin misyonerlik faaliyetleri için kurulan Church Pastoral Aid Society³¹'nin ilk başkanı ve

tian Association'ın sekreteri Bay Hind Smith'e yazdığı mektupta İsa'nın dönüşüyle ilgili şunları kaydeder: "Bu dönem sona eriyor gibi görünüyor, ancak Rab-bimiz gelişini geciktiriyor; neden? Belki de gelmez, çünkü çok az insan O'ndan gelmesini istiyor. Doğru insanların hararetli duaları yüz katına çıksaydı, durum değişebilir ve şu anda hayatta olan pek çok kişi, dünyanın dört bir yanındaki en büyük ve tek umut olan vadin gerçekleştiğini görecektir kadar yaşayabilirdi." Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Popular Edition, 524.

²⁸ Lewis, *The Origins of Christian Zionism*, 115.

²⁹ Kendisini "Evanjeliklerin Evanjeliği" olarak tanımlayan Lord Shaftesbury, biyografisini kaleme alan Hodder'a 1884'te şunları söylemiştir: "Ben özünde köklü bir inançtan gelen...Evanjeliklerin Evanjeliğiyim (müjdecilerin müjdecisi). Onlarla hep çalıştım ve yüzyılın en büyük hayırseverlik hareketlerinin çoğunun onlardan kaynaklandığına inanıyorum. O grubun öğretilerinin arkasındayım ama lideri değilim ve hiçbir zaman da olmadım. Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Popular Edition, 519. Başka bir vesileyle de Hodder'a konuyla ilgili şunları söylemiştir: Dinî görüşlerim popüler değil ama hayatım boyunca beni ayakta tutan ve rahatlatan görüşlerdir. Hiçbir zaman gizlenmediler ben de onları gizlemeye çalışmadım. Bence eğer bir insanın dini, eğer bir değeri varsa hayatın her alanına girmeli ve her ilişkide davranışlarını yönetmelidir. Ben her zaman Evanjeliklerin Evanjeliği oldum ve Tanrı böyle istedikçe hep olacağım, hiçbir biyografi benim dinî görüşlerimi tam olarak yansıtmadan beni temsil edemez." Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 1, ix.

³⁰ Willetts, *Glory and Empire: The London Society for Promoting Christianity amongst the Jews and the Road to the Balfour Declaration*, 9.

³¹ Lord Shaftesbury bu toplulukla ilgili 4 Ekim 1838'de şu kaydı düşmüştür: "Pastoral Aid Society'nin kürsüsündeyim. Tanrı'nın takdiriyle bu dernek harikalar

kurucularındandır. Lord Palmerston'un başbakanlığı döneminde özellikle dinî sahada mühim kararların alınmasını sağlamış, kilise atamalarında etkili olmuştur.³² Bu atamaların tümünde Lord Shaftesbury'nin etkisiyle Evanjelik din adamlarına görev verilmiştir.³³ Her ne kadar Lord Palmerston'un kabinesinde yer alması yönündeki teklifleri geri çevirse de siyaseti dışarıdan yönlendirmeyi kendisi için daha uygun bulmuş ve bundan geri durmamıştır. Palmerston döneminde yapılan kilise atamalarındaki rolü sebebiyle Lord Shaftesbury "piskopos yapıcı" (bishop maker) olarak nitelendirilmiştir.³⁴

Lord, misyoner faaliyetlere verdiği destekle tanınmıştır. Çine yönelik misyonerlik çalışmalarını önemsemiş ve desteklemiştir. Ayrıca açılışını Kraliçe Victoria'nın yaptığı ve çoğunlukla Endüstri Devrimi eserlerinin ve teknolojik silahların sergilendiği fuarda (The Great Exhibition) dönemin önemli misyoner kuruluşlarından olan ve ölümüne kadar başkanlığını yürüttüğü Bible Society'ye yer ayrılması için kraliçenin eşi ile görüşmüş ve başlangıçta bu fikre karşı olan Prens Albert'i şu sözlerle ikna etmeyi başarmıştır:

Ben 'sorunun dinî yönünü bir kenara bırakıp fikrî bir bakış açısıyla karşınıza koyacağım' dedim. 'Tanrının sözününün 170 farklı dile ve 230 lehçeye çevrilmiş olması entelektüel gücün harika bir kanıtı değil midir? Kutsal Kitap Cemiyeti (Bible So-

yarattı; iki buçuk yıl gibi kısa bir süredir varlığını sürdürüyor. Çalışmalarımız açtığı kanallar aracılığıyla neredeyse ilk kez Mesih'in müjdesinin bilgisine ulaşan binlerce, on binlerce kişiyi sayabiliriz. İşlerin yürütülmesi için bir araya geldiğimiz her seferinde emeğimizin meyvesini görebilmek için dua ediyoruz; hiçbir dua bu kadar büyük ve hızlı şekilde cevaplanmamıştı; tohumlarımızın çok azı yol kenarına düştü... Tanrı'nın merhameti tarafından bu dernek adına çalışmak ve onun başkanlığını yapmak gibi mutlu ve kutlu başka bir işe çağrılmadım..." Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 1, 234-35.

³² Matthew ve Brian Harrison, "Cooper, Anthony Ashley, Seventh Earl of Shaftesbury (1801-1885)", 225.

³³ Ellis, *Lord Shaftesbury*, 64.

³⁴ Lord Shaftesbury, Cenevre'deki oğlu Evelyne'e yazdığı bir mektupta Lord Palmerston'un dinî alandaki bilgisizliğine şöyle değinmiştir: "Palmerston'un kilise atamalarının kötü olmasından korkuyorum. İlahiyat konusunda Musa ile Sydney Smith farkını bilmiyor. Gittiği kilisedeki Romney papazı, şimdiki kadar konuştuğu tek din adamı ve ülkenin, özellikle dinî alanın duyguları, görüşleri, umutları ve korkuları ona Japonya'nın içi kadar yabancı. Puseyistler ile Tractarianların sapkınlıklarını ilk kez kısa süre önce duydum." Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 2, 505.

ciety) temsilcilerinin 30 dilin sözcüklerine yazılı karakter kazandırarak tüm bu insanların Tanrı sözünü kendi dillerinde okuyabilmelerini sağlamaları büyük bir entelektüel gücün kanıtı değil midir? 'Ortaya çıkmaya hakkınız olduğunu kanıtladınız. Bu büyük bir entelektüel çabadır ve cemiyetin yaptıklarının bilinmesini sağlayacak bir konuma gelmesi için elimden geleni yapacağım' dedi."³⁵

3. Lord Shaftesbury'nin Osmanlı Coğrafyasına İlgisi

İngiliz emperyalizminin baharını yaşadığı 19. yüzyılda Osmanlı coğrafyasındaki dinî gruplara dair gelişmeler Lord Shaftesbury'nin dikkatini celbetmiş; yayılmacı bir Hıristiyanlık taraftarı olan lord çeşitli vesilelerle Osmanlı coğrafyasına İngiliz müdahalesini teşvik etmiştir. Osmanlı coğrafyasında bulunan sadece Yahudiler değil aynı zamanda diğer dinî azınlıklar üzerinden İngiliz etkisinin güçlendirilmesi lordun önem verdiği bir husustur ve bu konudaki yaklaşımına dair hatıratında dikkat çekici notlar yer almaktadır. Bunlardan birinde Şam meselesi (Damascus affair) olarak kayda geçen olaylardan bahsedilir. Şam'da kaybolan bir Katolik rahibin durumundan sorumlu tutulan Yahudilere yönelik Hıristiyanlar arasında artan tepkiler önü alınamayan bazı hadiselere yol açmıştı. Bu olaylar Avrupa'da yankı bulmuş, İngiliz kamuoyunun duyarlılığı artırılmış ve konu, Yahudilerin lehine bölgeye yönelik İngiliz müdahalesi için kaçırılmaz bir fırsat olarak değerlendirilmişti.³⁶ Şam olaylarına müdahale konusunda Palmerston'la irtibata geçen Lord, 24 Ağustos'ta konuyla ilgili şu satırları kaleme almıştır: "*Palmerston bana, Yahudilerin korunması ve teşvik edilmesi konusunda İstanbul'daki Reşit Paşa ile ilişki kurması için Lord Ponsonby'e mektup yazdığımı söyledi...*"³⁷

³⁵ Edwin Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 2 (London: Cassell&Company, Limited 1888), 343.

³⁶ Tuchman, *Bible and Sword, England and Palestine from the Bronze Age to Balfour*, 169.

³⁷ Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 1, 311. 11 Ağustos 1840 tarihli bu mektupta Lord Palmerston İstanbul'daki elçisine gönderdiği mektupta şunları kaydeder: "Şu an Avrupa'nın dört bir yanına dağılmış olan Yahudiler arasında uluslarının Filistin'e döneceği zamanın yaklaştığına dair güçlü bir inanç var. Yahudileri geri dönmeye ve Filistin'e yerleşmeye teşvik etmek Sultan için açık bir öneme sahip olacaktır, çünkü beraberlerinde getirecekleri zenginlik Sultan'ın egemenlik kaynaklarını artıracak ve Yahudi halkı, Sultan'ın yaptırımı ve koruması altında ve Sultan'ın daveti üzerine geri dönerse Mehmet Ali'nin veya halefinin gelecekteki kötü arzularına karşı bir kontrol olacaktır. Ekselanslarına (Türk hükûmetine) Avrupalı Yahudilere Filistin'e dönmeleri için her türlü

Öte yandan, Aralık 1843'te Nasturi Hıristiyanlara dair gelen haberler üzerine lord, dönemin dış işleri bakanı Lord Aberdden'e mektup yazmış ve konuya müdahale talep etmiştir:

İngiliz Hükümetinin Nasturi Hıristiyanlar için bir şeyler yapması mümkün değil mi hatta kesinlikle gerekli değil mi?... Cehalet ve zulmün biçimi olan Türkiye gibi bir gücün (ki budalalığımızla Rusya'nın pençesinden kurtardık) çabalarımızı ödüllendirmesine ve egemenliğindeki topraklardan Hıristiyanlığı söküp atmasına katlanılabilir mi?... Tanrı Aşkına sevgili Lordum, parlamento toplanmadan önce bir şeyler yapın.³⁸

Dışişleri bakanı Aberdeen'in lordun mektubuna cevaben Osmanlı coğrafyasında Hıristiyan mezhepler arası rekabet ve çatışmadan bahsetmesi; asıl sorunun Türk yönetiminde değil sahadaki gruplar arası ilişkilerde olduğuna dair ifadeleri dikkat çekicidir:

Sir Stratford Canning bir süre önce Nasturi Hıristiyanlar adına müdahalede bulunmuş ve çok da etkili olmuştu... Eğer durum sadece Babıali ile Hıristiyan tebaası arasında olsaydı, korunmaları yeterince basit olurdu ama rakip Hıristiyan mezheplerinin birbirlerine eziyet etmekten zevk aldıklarını ve Türklere karşı besledikleri nefretten daha yoğun bir nefretle hareket ettiklerini hatırlamanız gerekir. Bazen gerçek zalimin kim olduğunu söylemek kolay değildir. Bunun Nasturilerin katledilmesi için geçerli olduğunu kast etmiyorum; ancak Doğuda durum çok sıklıkla böyledir.³⁹

Aberdeen'in bu meseledeki tutumunu yetersiz ve çekingen bulan lord, olayla ilgili soruşturma açılacağı bilgisini veren Aberdeen'e gönderdiği diğer bir mektupta Britanya İmparatorluğu'nun daha saldırgan bir tutum almasında ısrar eder:

Ama sevgili Lordum, böyle bir konuda soğuk bir diplomasi-nin tüm sıkıcı ve ikiyezli ayrıntılarına bağlı mısınız? Rusya

haklı teşviki yapmasını şiddetle tavsiye etme talimatı veriyorum." Bu mektuptan birkaç gün sonra 17 Ağustos'ta Times gazetesinde Yahudilerin babalarının top-rağına yerleştirme planı üzerinde ciddiyetle durulduğu haberi yer almıştır. Tuchman, *Bible and Sword, England and Palestine from the Bronze Age to Balfour*, 152.

³⁸ Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 1, 524.

³⁹ Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 1, 524.

kendi Yunanlılarının ya da Fransa kendi Papacılarının bu şekilde aşağılanmasına ve köklerinin kazınmasına izin verir mi? Haksız ve tehlikeli sağduyu diye bir şey mutlaka vardır.⁴⁰

Lord Shaftesbury'nin Osmanlı topraklarına ilgisi Bulgar ayrılıkçı hareketleri ile Osmanlı Devleti arasındaki hadiselerde de kendini göstermiştir. 25 Temmuz 1876'da İngiliz Parlamento mensupları lord başkanlığında bir araya gelerek Türk yönetimini protesto etmiş, başta Hindistan olmak üzere birçok bölgede sömürgeci konumundaki İngilizler, Osmanlı yönetimini Bulgar Hıristiyanlarla ilgili uyarmıştır. Lord, bu konuyu ele alırken Türklere karşı duyduğu öfke ve antipatiyi izhar etmekten çekinmemiş ve günlükte vücut ısısındaki yükselişe benzettiği Türklere duyduğu öfkeden zevk aldığını söylemiştir.⁴¹ İki sene sonra bu defa Bulgarların Türklere yönelik katliam haberleri duyulduğunda ise lord, tonu daha düşük tutarak Bulgarların katliamını "*fatihlerin ve fetihten yararlanmaların insanlık dışı davranışları*" şeklinde değerlendirmiştir.

4. Lord Shaftesbury ve Siyonizm

Hatıratından yola çıkıldığında Lord Shaftesbury'nin Yahudilerle ilgili dinî görüşlerinin şekillenmesinde etkili olan isimlerden Thomas Scott (1747-1821) dışında en önemli Evanjelik figürlerden bir diğeri Edward Bickersteth (1786-1850) olduğu görülür.⁴² Bickersteth'le arkadaş olan lordun premilenarist (önbinyılcı) görüşleri dostuyla

⁴⁰ Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 1, 525. Öte yandan Rusya'nın dinî gruplara yönelik politikalarını hatalı bulan lord, Osmanlı yönetiminin Hıristiyanlara yönelik uygulamaları konusunda Ruslardan daha fazla tercihe şayan olduğunu ifade etmiştir. Lord Shaftesbury'e göre Rusya'nın aksine Osmanlı yönetimi Hıristiyanlığa ve lordun ilgi alanına giren Protestanlığa karşı hoşgörülü davranmaktadır. Başkentte ve uzak illerde Protestan okullar ve öğretmenler artmış, dinî topluluklar, Kutsal Kitap ve dinî kitap satıcıları, yerel öğretmenlere açıkça izin verilmektedir ve tüm bunlar Hıristiyan nüfusun umut ve iştiyakını canlı tutmaktadır. Rusya ise Çarlık yönetimi altında tüm bunları yasaklamıştır (Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 2, 463).

⁴¹ Edwin Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Popular Edition (London: Cassell&Company Limited 1893), 689. "*The anger- I rejoice in it-against the Turks is a universal fever at blood-heat*"

⁴² Lewis, *The Origins of Christian Zionism*, 117.

benzeşmektedir.⁴³ Ancak lordun biyografisinde bu konudaki Evanjelik fikirlerini geliştirirken beslendiği kaynaklara dair detaylı bilgi sunulmamıştır.

Lordun siyonist görüşlerinin temelinde yatan inançlar İngiliz dış politik menfaatleriyle örtüşmektedir. Muhafazakâr kanatta 1826'da Tory üyesi olarak parlamentoda bulunan, ardından 1851'de Lordlar Kamarasına geçen Lord Shaftesbury, 19. yüzyıl İngiltere'sinde Filistin'i yurt edinmeleri konusunda Yahudiler için çalışan ilk İngiliz politikacı olmuştur.⁴⁴ Yahudilerin kutsal topraklara yerleştirilmesi konusunda Britanya İmparatorluğu'nun tanrısal bir görev ile vazifelendirildiğine inanan lord, dış işleri bakanlığı ve başbakanlık görevlerinde bulunan kayınpederi Lord Palmerston'un Osmanlı politikasını belirlerken Yahudilerin himayesi ve Filistin'e yerleşmeleri hususlarını öne çıkarmasını sağlamıştır.⁴⁵ Bu sayede 11 Ağustos 1840 ve 4 Eylül 1840'ta İstanbul'daki elçi Ponsonby'e gönderilen mektuplarda Yahudilerin Filistin'e yerleşmesi konusunda Sultanı ikna etmeye çalışması ısrarla belirtilmiştir. Buradaki amaç öncelikle bölgede İngiliz amaçlarına hizmet edecek bir grubun oluşturulmasıdır; ayrıca henüz İngiliz dış politikası için fayda sağlayacak olan Osmanlı İmparatorluğunun dağılmasının bölgeye yerleşecek zengin Yahudiler tarafından sağlanacak ekonomik fayda ile geciktirilmesi istenmiştir.⁴⁶

⁴³ Edward Bickersteth, Charles Simeon'un ölümünden sonraki etkili Evanjelik Anglikan din adamı olmuştur. Lord Shaftesbury ile Bickersteth 1835'de tanışmış ve aralarında gelişen dostlukla beraber Bickersteth, lordun özellikle Yahudilerin akıbetiyle ilgili dinî görüşlerinin keskinleşmesinde etkili olmuştur (Lewis, *The Origins of Christian Zionism*, 114). Bickersteth, 1836'da Yahudilerin Filistin'e dönüşünü konu alan *The Restoration of the Jews to Their Own Land in Connection with Their Future Conversation and the Final Blessedness of Our Earth* başlıklı bir kitap yayınlamış ve Yahudilerin kutsal topraklara dönüşünü dinî açıdan temellendirdiği vaazlarını bu eserde toplamıştır. Lord Shaftesbury'nin Bickersteth'e ne derece düşkün olduğu hatıratında görülmektedir. 1841'de Başbakan Peel tarafından Kilise Komisyonu'na (Ecclesiastical Commission) seçilen Lord Shaftesbury, 5 Ekim 1841'de hatıratında komisyona dair aldığı notların yanında dostu Bickersteth'in hastalığından büyük bir üzüntüyle bahseder: "...Bickersteth'in felce benzer bir nöbet geçirdiğini duydum. Bir arkadaş olarak bana, Evanjelik dine ve Yahudilere bundan daha büyük bir kayıp düşünemiyorum..." Edwin Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 1, 362.

⁴⁴ Lewis, *The Origins of Christian Zionism*, 107.

⁴⁵ Ellis, *Lord Shaftesbury*, 35.

⁴⁶ Sharif, "Christians for Zion, 1600-1919", 130.

Henüz Yahudiler arasında Filistin'e dönüş fikrinin gelişmediği bir vasatta Hıristiyanlar arasında yayılan siyonist fikirler siyasal kamuoyunu ve Yahudileri dönüş fikrine ısındırmış, yüzyıl sonuna doğru konu dinî temelden bağımsız olarak emperyalist hedefler çerçevesinde ele alınmaya başlanmış ve Yahudilerden de siyonistler ortaya çıkmıştır.⁴⁷ Bu ilk dönem siyonist Yahudilerinden biri Sir Moses Montefiore'dir. Lordun Montefiore ile dostluğu özellikle siyonist plan çerçevesinde işbirliğine dönüşmüştür. Shaftesbury 17 Mayıs 1854'te şu satırları hatıratına not etmiştir:

Bugün Sir Moses Montefiore'ye⁴⁸ Türk Sultan'ına Suriye ya da Türk egemenliğindeki herhangi bir yerde Yahudi halkına

⁴⁷ Bu dönemde çoğunlukla Yahudi olmayanların ilgi gösterdiği siyonist yaklaşıma toplumsal statü ve konumlarını kaybetmek istemeyen, Yahudi bir liberal parlamento üyesi olan ve Hindistan sömürge yönetiminde yer alan Edwin Samuel Montagu (1879-1924) gibi itiraz eden birçok önemli Yahudi figür var olmuştur (Sharif, "Christians for Zion, 1600-1919", 133-34). Montagu ve ona katılan 45 önde gelen İngiliz Yahudi, siyonist faaliyetleri ve Balfour Deklarasyonu'nu reddetmişlerdir. Bu dönemde Britanya Yahudilerinin sadece yüzde 6'sının siyonizmi desteklediği ifade edilmiştir. Bk. Sameh Habeeb ve Pietro Stefanini (Ed.) *Giving Away Other people's Land: The making of the Balfour Declaration* (Palestinian Return Center 2017), 8.

⁴⁸ Moses Montefiore (1784-1885) İtalya'da doğmuş küçük yaşta ailesiyle İngiltere'ye yerleşmiş 1846'da baronluk ünvanı almış, Filistin'e yaptığı seyahatler ile tanınan dönemin önemli Yahudilerinden ve ilk siyonistlerdendir. Mehmet Ali Paşa'yla yakın olan, Osmanlı Sultanıyla görüşen Montefiore, İngilizlerin Yahudilere biçtiği rolü yerine getirmeye çalışan önemli figürlerdendir. 1824'te Londra Borsası'ndan emekli olan Montefiore, Filistin'e bundan sonra yedi kez seyahat etmiştir. Bu seyahatlerinde Yahudilere yardımda bulunmuş, Yahudiler lehine birçok yatırım yapmış ve Yahudilerin Filistin'e göç etmesini sağlayacak adımlar için hazırlık yapmıştır. İngiliz hükümetinin Orta Doğu'daki çıkarları için Yahudileri ve Dürzileri himaye etme girişimlerinde Montefiore rol oynamıştır. Bir dönem Filistin'e hâkim olan Mehmet Ali Paşa ile sıcak ilişkiler geliştiren Montefiore, Osmanlı yönetimi yeniden bölgeyi aldıktan sonra 1855'te Sultan Abdülmecit'le İstanbul'da görüşmüş ve normal şartlar altında Osmanlı vatandaşı olmayanlara verilmeyen Filistin topraklarını sahiplenme izni veren iki fermanla ayrılmıştır. Montefiore döneminde Yahudiler Filistin'de güçlenmişler ve bölgeye çok sayıda Yahudi göçü sağlanmıştır Bk. Tudor Parfitt, "Sir Moses Montefiore and Palestine" *Sir Moses Montefiore, A Symposium*, V. D. Lipman (ed.) (Oxford: The Oxford Centre for Postgraduate Hebrew Studies and the Jewish Historical Society of England 1982), 29-42. Montefiore 1840 Şam olaylarından sorumlu tutulup hapsedilen Yahudilerin serbest bırakılması için bölgeye gitmiş; Osmanlı Sultan'ından serbest bırakılmaları için izin almanın da ötesinde Yahudilerin tebaanın diğer unsurlarıyla eşit muamele göreceğine yönelik ferman çıkartılmasını sağlamış ve bu fermanı "*Türk topraklarındaki Yahudiler için bir Magna Carta*" olarak tanımlamıştır. Kraliçe Viktorya'nın henüz İngiliz monarkı olmadığı dönemde

yer vermesi için ferman çıkarmaya zorlanmasına dair daha önce Clarendon ve Clarendon'un da Stratford'a açtığı bir plana ilişkin ulusunun ne hissettiğini sordum... Şüphesiz kimse bize olayları hızlandırıyorsun diyemez, aslında olaylar üzerimize koşuyor biz sadece bunları karşılıyoruz. Bütün Doğu karıştı, Türk İmparatorluğu hızla çöküyor; tüm uluslar huzursuz; tüm kalpler büyük bir şey bekliyor; herkes savaşlara, sarsıntılara, değişimlere, yeni ve harika konulara bakıyor... Kimse kehaneti beklediğimizi söyleyemez; kehanetin gerekleri neredeyse bütünüyle yerine geldi. Suriye yerleşeni olmadan ziyan oluyor, bu uçsuz bucaksız verimli bölgeler yakında hükümdarsız, hâkimiyet iddiasında bulunacak kabul edilmiş bir güçten yoksun kalacak. Bölge birine ya da başkasına verilmelidir; Avrupalı bir güce verilebilir mi, ya da herhangi bir Amerikan kolonisine, ya da herhangi bir Asya hükümdarı ya da kabilesine... Hayır hayır hayır. Ulusu olmayan bir ülke vardır ve şimdi hikmet ve merhametiyle Tanrı bizi ülkesi olmayan bir ulusa yönlendiriyor. Kendi sevdiği halkına İbrahim'in, İshak'ın ve Yakup'un oğullarına."⁴⁹ Lordun Yahudiler için uygun gördüğü coğrafyanın yerleşeni olmadığını söylemesi gerçeklerle bağdaşmadığı gibi burada ifade edilenler "toprağı olmayan bir halk için halkı olmayan bir toprak" siyonist sloganının ilk biçimini oluşturmaktadır. Anlaşıldığı üzere lord, Filistin topraklarını boş ve sahipsiz görmekte, bölgede yaşayan insanları göz ardı etmekte ve değersizleştirmektedir.⁵⁰ İşte böylesi bir okuma üzerinden ona göre İngiliz İmparatorluğu tanrısal bir görev olarak Yahudileri bölgeye yerleştirecektir.

kraliçe ve annesini Kent'teki evinde misafir ederek sıcak ilişkiler geliştiren Montefiore, kraliçeden tarafından şövalye ünvanı alan ilk Yahudi olmuştur. Şam olayları için yolculuğa çıkmadan önce de kraliçe ile görüşmüş ve desteğini almıştır Tuchman, *Bible and Sword, England and Palestine from the Bronze Age to Balfour*, 170. Bunun yanında Montefiore iyi ilişkiler geliştirdiği Lord Shaftesbury'nin eğitim gibi birtakım projelerine destek vermiştir.

⁴⁹ Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 2, 478.

⁵⁰ Tarihçi Ilan Pappé, bölgeye gelen ilk siyonist Yahudilerin şaşkınlığından şöyle söz eder: "İlk siyonist yerleşimciler geldiğinde ve boş bulacaklarını sandıkları yerin Araplarla dolu olduğunu gördüklerinde bu insanlara vahşi yaratıklar gibi baktılar. Araplar sanki onların topraklarını almış vahşi yaratıklardı. Bu 19. yüzyılda Filistinlileri insan statüsünden çıkartmaktı..." Bk. Frank Barat (ed.), *Filistin Üzerine Konuşmalar: Noam Chomsky, Ilan Pappé*, çev. Solmaz Kamuran (İstanbul: İnkılap Yayınları, 2016).

Osmanlı ile Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa arasındaki çatışmalar Avrupa devletlerinin müdahalesi ile Osmanlı lehine sonuçlanmış, Mehmet Ali Paşa'nın yenilgisiyle sonuçlanan sürecin başını İngilizler çekmiş ve paşanın Suriye'de hak iddia etmesinin önüne geçilmiştir. İngilizler açısından Mehmet Ali Paşa'nın önemi Orta Doğu'ya İngilizlerin bundan sonra uzun süre çıkmamak üzere girmesini sağlamasından ileri gelmektedir.⁵¹ Çünkü Filistin'e Yahudilerin hâkim kılınmasına dair İngiliz planının adımlarını atmak bu aşamada mümkün olabilmıştır. Lord, bu sürecin Yahudilerin kutsal topraklara dönüşü için en uygun zaman olduğuna inanmış ve Kudüs'te bir Anglikan piskoposluk kurma fikrini desteklemiştir. Yukarıda belirtildiği gibi mensubu olduğu LJS bu piskoposluğun kurulmasında etkin rol oynamıştır. Piskoposluk, Kudüs'e dair planların gerçekleştirilmesinde önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir. Lord Shaftesbury, 24 Temmuz 1840 tarihinde hatıratında bölgeye dair şu notu kayda almıştır:

“Dünyayı yeniden canlandıracak tek şey para gibi görünüyor. Hiçbir çağ iyi planlar ve bu planları uygulayacak kişiler açısından daha verimli olmamıştı, ama araçlar nerede? Kiliseler, misyonerler, din adamları, tüm geçici ve ruhani dernekler bunlar için gerekli. Para! Para Yahudileri kutsal topraklara neredeyse geri getirecek. Mehmet Ali onların kaderlerinin hakemi olduğu sürece... Filistin'e dönmeleri için her şey olgunlaşmış görünüyor: ‘Doğunun krallarının yolu hazır.’ Batı'nın beş gücü İbrani ırkının can ve mal güvenliğini garanti etmeye ikna edilirse, şimdi hızla artan sayılarla geri akacaklardır. O zaman Tanrı'nın lütfuyla bir belge hazırlayacağım, toplayabildiğim tüm kanıtlarla bunu güçlendireceğim ve yüce Tanrı'nın bilgeliğine ve merhametine güvenerek Dışişleri Bakanına sunacağım.⁵²

Konuyu yakından takip eden lord, sözünü ettiği belgeyi hazırlama sürecinden 25 Eylül'de şu satırlarla bahseder:

Dün Palmerston için Yahudileri kadim topraklarına geri çağırma önerilerini içeren makaleme başladım. Geri çağırma güçlü bir ifade; eğer yararlanmayı uygun görürlerse bu sadece bir izin. Hafızasını tazeleyebilecek ve önerinin bir kaydı olarak var olabilecek kısa bir belge hazırlamak istiyorum.⁵³

⁵¹ Tuchman, *Bible and Sword, England and Palestine from the Bronze Age to Balfour*, 148.

⁵² Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 1, 310.

⁵³ Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 1, 312.

Lord, Yahudilerin Filistin'e yerleştirilmesi konusundaki fikirlerini Palmerston'a açmış ve bu görüşmeyi 1 Ağustos 1840'de hatıratında şöyle not etmiştir:

Palmerston'la akşam yemeği yedim. Yemekten sonra yalnız kaldık ve ilgisini çekmiş görünen fikrimi sundum. Bazı sorular sordu ve düşüneceğine söz verdi. Takdir-i ilahinin düzeni ne kadar da eşsiz... Palmerston daha şimdiden Tanrı tarafından kadim halkı için bir iyilik aracı olarak seçildi, onların mirasına saygı göstermek ve kaderlerine inanmadan haklarını tanımak için. Ve öyle görünüyor ki daha fazlasını da yapacak...⁵⁴

Yine, 25 Eylül 1840'ta Palmerston'a resmî olarak Yahudileri Filistin'e yerleştirme planını sunan Lord Shaftesbury o dönem dışişleri bakanlığı görevindeki Palmerston'a yazdığı mektupta şunları kaydeder:

Avrupalı güçler Suriye sorunun çözümünü kendi elleriyle vermeye kararlılar... Suriye bölgesinin yönetimi Yahudi ve Yahudi olmayanlara eşit yasalar ve eşit koruma ilan ederse ve anlaşmanın bir maddesinde belirtilip onaylayacak olan dört gücü garantör olarak kabul ederse... Yol hemen açılacak, güven yeniden kurulacak ve bu bölgelerde hüküm süren dünyanın genelindeki zenginlik ve girişimin bir kısmını beraberinde getirecek ve şüphelerini yatıştırarak Yahudi halkının gizli servetini ve endüstrisini tam olarak ortaya çıkaracaktır... Burada önerilen plan, çok küçük araçların uygulanmasıyla büyük sonuçlar vaat edildiği, taraflardan hiçbir maddi harcama talep edilmediği, teklifi reddedenler dışında hiçbir kötü etki yaratmayacağı gibi bundan elde edilebilecek faydaların tarafsız bir şekilde tüm medeni dünyaya ait olacağı göz önünde bulundurularak tavsiye edilebilir.⁵⁵

Britanya'nın kutsal topraklar üzerindeki operasyonunun yürütülmesi ve bölgeye Yahudiler üzerinden nüfuz edilebilmesi için bir konsolosluk açılması gündeme gelmiştir. Ayrıca bir Protestan Başpiskoposluğu açılması da kararlaştırılmış; tüm bu süreçlerde Lord Shaftesbury başı çekmiştir. Lord, Yahudilerin kutsal topraklara dönüşüne dair fikirlerini ve bölgedeki faaliyetleri yalnız siyasetçilerle

⁵⁴ Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 1, 311.

⁵⁵ Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 1, 313-315.

değil aynı zamanda kamuoyuyla da paylaşmıştır. 1838 Aralık sayısında *Quarterly Review*'de yayımlanan makalesinde Yahudi konusunu ele almıştır:

...Ancak Yahudi ulusuna ilgi duyanların gayret ve dindarlıklarıyla daha önemli bir girişim başlatılmıştır. Kudüs'te mümkünse Siyon (Zion) dağında bir kilise kurulmasını tasarladılar, burada hizmetimiz ve cemaat dualarımız her gün inananların önünde İbranice okunacak. Bu amaç için hatırı sayılır bir meblağ toplanmıştır; misyonerler halihazırda bölgede ikamet etmektedir ve kutsal yapının üzerine inşa edileceği arazinin satın alınmasından başka bir şey kalmamıştır. Bay Nicolayson⁵⁶, Londra Piskoposunun elinden papalık yetkisini alarak bu göreve atanmıştır; Yahudi dönmesi Bay Pieritz de bu göreve ortak olmuştur... Bilindiği gibi yüzyıllardır Rumların, Romalıların, Ermenilerin ve Türklerin Kudüs'te ibadethaneleri vardı. İbrahim Paşa bu ayrıcalığı son dönemde Yahudilere de tanıdı. İngiliz kilisesinde somutlaşan ve savunulan reformun saf doktrinleri tüm bu yozlaşmaların arasında temsil edilmemiştir ve Hıristiyanlık hem Müslümanlar hem de Yahudiler tarafından mumyacılık ve putlara tapmanın bileşimi olan bir sistem olarak tasavvur edilmiş, en çok nefret edilen inanç olmuştur.⁵⁷

Makalenin devamında lord, Britanya'nın bölgeye ilgisinden ve İngiliz çıkarlarına dair bölgedeki imkânlardan şöyle söz eder:

Bu bölgeye yönelik artan ilgi, İngiliz sermayesinin daha fazla yatırım yapması ve dünyanın her yerinden İngiliz gezginler ile yabancıların bir araya gelmesi, Dışişleri Bakanını son zamanlarda buraya bir konsolos yardımcısı şahsında hükümdarımızın bir temsilcisini yerleştirmeye sevk etti. Bu beyefendi geçtiğimiz Eylül ayı sonunda İskenderiye'ye doğru yola çıktı; ikametgâhı Kudüs'te olacak, ancak yetki alanı Kutsal Topraklarının eski sınırları dahilindeki tüm ülkeyi kapsayacak... Filistin'in toprağı ve iklimi, Büyük Britanya'nın ihtiyaç duyduğu ürünlerin yetiştirilmesine son derece uygundur, en iyi pamuk neredeyse sınırsız bollukta elde edilebilir, ipek ve kök boya ülkenin temel ürünleridir ve zeytinyağı her zaman olduğu gibi şimdi de ülkenin bereketidir. Yalnızca sermaye ve beceri gereklidir; bir İngiliz subayının varlığı ve onun varlığının sağlayacağı artan mülkiyet

⁵⁶ John Nicholayson, LJS'nin Kudüs misyonunun başındaki isimdir. Lewis, *The Origins of Christian Zionism*, 179.

⁵⁷ Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 1, 239-240.

güvenliği, onları Filistin'in ekimine davet edebilir ve başka hiçbir ülkede tarıma yönelmeyecek olan Yahudiler, İngiliz Konsolosu'nda halkları ile Paşa arasında bir arabulucu bulduktan sonra muhtemelen daha fazla sayıda geri dönecek ve bir kez daha Yahudiye ve Celile'nin (Judea and Galilee)'nin çiftçileri olacaklardır.⁵⁸

Görüldüğü üzere lord, Yahudilerin bölgeye gidişinde konsolosluğun koruyucu rolüne ve dönmeleri durumunda Yahudilerin var olan sermaye ile tarıma yapabilecekleri katkıya işaret ederken Britanya'nın emperyalist siyasetinin bir dışa vurumu olarak imparatorluğun ihtiyaç duyduğu ürünlerin ekiminin yapılacağına da dikkat çekmiştir. Dolayısıyla, lord Yahudilerin ekonomik açıdan sağlayacağı faydayı dönüş öğretisinin dinî boyutunun yanı sıra önemsemektedir. *Quarterly'* de çıkan yazısının yaptığı etkiden memnun olan lord, 2 Şubat 1838'de hatıratına şu kaydı düşmüştür: "Yazı ve onunla ilgili gazete yorumları ... mümkün olan etkiyi yarattı... Bu makaleyi üstlendiğim sırada bir konsolos yardımcısının atanması dışında Yahudi sorunu hakkında hiçbir şey bilmiyordum."⁵⁹

Kudüs'te açılan İngiliz Konsolosluğuyla ilgili süreci yakından takip eden Lord, bölgeye gönderilen Konsolos görevlisi Young'ın ardından günlüğüne 29 Eylül 1838'de şu satırları kaydetmiştir:

Majestelerinin Kudüs'teki konsolos yardımcılığına yeni atanan Young bu sabah veda etti. Bir iki gün içinde kutsal topraklara doğru yola çıkacak. Gerektiği gibi değerlendirilirse bu ne kadar harika bir olay! Tanrı halkının kadim kenti uluslar arasındaki yerini yeniden almak üzeredir ve İngiltere, Yahudi olmayan krallıklar arasında onu ezmeyi bırakan ilk ülkedir. Her hâlükârda Tanrının kendi şerefine plan tasarlamayı kalbime koyduğunu, Palmerston'u ikna etmem için bana nüfuz verdiğini ve bu durum için 'Kudüs'ü neşesiyle hatırlayabilen' bir adam sağladığını her zaman hatırlayacağım...⁶⁰

İngiliz Kilisesi'nin iki topluluğu, Church Missionary Society ve The London Society for Promoting Christianity amongst The Jews (LJS), Kudüs'te faaliyet göstermekteydi. Bunlardan ikincisi 1820'lerde faaliyete başlamış ve 1840'ta kutsal bölgede yer sahibi ol-

⁵⁸ Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 1, 240-241.

⁵⁹ Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 1, 241-242.

⁶⁰ Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 1, 233.

muştı. Lord Shaftesbury, LJS'nin bir girişimi olarak Kudüs'te İngiliz Kilisesi'ne bağlı bir Anglikan Piskoposluğu kurulmasını Yahudi krallığının yeniden tesisi için önemli bir adım olarak değerlendirmiştir. 1841'de Kudüs'te Protestan Piskoposluğu'nun kuruluşunda önemli bir rol oynayan Lord, bu süreçte Prusya kralı Frederick William IV.'ten yardım almıştır. Kral William bu konuyla ilgili olarak özel danışmanı Chevalier Bunsen'ı görevlendirmiş ve kurulacak piskoposluk için kendi kesesinden 15 bin pound maddi destekte bulunmuştur.⁶¹ Lord, Bunsen aracılığıyla iletilmek üzere Kral Frederick William'a 12 Ağustos 1841'de bir teşekkür mektubu göndermiş; cevaben kraldan bir mektup almıştır.⁶²

Kralın danışmanı Bunsen ile Lord Ashley arasındaki yazışmalar Kudüs'te kurulması planlanan Protestan Kilisesi'ne dair öngörülen süreci ortaya koymaktadır. Kilise, tüm Protestan kiliselerini temsil edecek bir üst yapı olarak tasarlanmış, böylece Türk yönetiminin tanınmasını sağlayabileceklerini düşünmüşlerdir. Bunsen, Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz elçi Lord Ponsonby'den gelen mektuba göre Sultandan kilise için ferman talebinde bulunmayacaklarını zira buldukları takdirde büyük ihtimalle ret cevabı alacaklarını bunun yerine kiliseyi inşa etmelerini sağlayacaklarını ama durdurdukları takdirde tamir edilmesi için izin talep edecekleri konusunda Lord Shaftesbury'yi bilgilendirir. Kiliselerin inşa edilmesine değil tamirine izin verildiği gerekçesiyle Lord Palmerston Ponsonby'yi haklı bulduğunu belirtmiştir. Öte yandan, kilisenin inşası için payitahttan gereken izin alındığında 16 Ekim 1841'de lordun hatıratına kaydettiği şu not dikkat çekicidir:

... Sultan'ın Kudüs'te kilise inşa edilmesine izin verdiği haberi geldi ancak bu izin açıklanmamalıdır ve kilise dikkat çekmeden yapılacaktır. Tanrıya şükürler olsun... Ciddi ve ısrarcı ifadelerim sonucunda Palmerston'un gayreti olmasa

⁶¹ Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 1, 369.

⁶² Lord Shaftesbury, Prusya kralı ile görüşmek için fırsatları değerlendirmiştir. İngiltere kraliçesi Victoria'nın bebeği Galler prensinin vaftiz töreni için ülkeye davet edilen Prusya Kralı 22 Ocak 1842'de gelmiş; bundan bir gün önce ise Piskopos Alexander, Kurban Bayramı'nın kutlandığı günde Kudüs'e giriş yapmıştır. Bölgedeki gelişmeleri yakından takip eden lord, Prusya Kralının İngiltere ziyaretinde kendisiyle sohbet etmiş, Yahudilerle ilgili projelerine destek olan kral için methiyeler içeren bir metin kaleme alıp Londra Yahudi Cemiyeti'nde (LJS-London Jews Society) krala hitaben okutmuştur. Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 1, 401-402.

Sultan'ın izni nasıl mümkün olurdu? O söz verdi ve uyguladı. 'Lord Ponsonby'e yazdım' dedi...⁶³

Kudüs'te planlanan kilise kurulduğunda kilisenin başına aslen Yahudi olup Hıristiyanlığa geçen bir din adamı olan Michael Solomon Alexander (1799-1845) getirilmiştir.⁶⁴ Kudüs'teki kilise için her adımı takip eden Lord, İngiliz hükümetinden piskoposu Yafa'ya götürecektir bir vapur tahsis edilmesini talep eder ve bu isteğini 22 Ekim'de Başbakan Peel'e iletir:

...Peel Bab-ı âlinin kıskartılabileceğinden bahsetti. 'Neden?' diye sordum 'Palmerston'un muazzam yardımı ve gönderdiği talimatlar sayesinde her şeyi başardık, Bab-ı âli her türlü tavizi verdi.' (Peel) işleri sessizce halletmekten bahsetti. Buna itirazım yoktu ama bu hükümetin bize hiçbir şey vermediğini de ekledim... Yabancı bir hükümdar (Prusya Kralı); bir İngiliz piskoposunun vakfının yarı başışını yapıyor, İngiliz halkı da diğer yarısına katkıda bulundu; ülkede önemli bir ilgi var ve kendi hükümetimizden tek istediğimiz piskoposu taşımak için bir vapur tahsis etmesi.⁶⁵

Lordun kaydettiği bu görüşmeden sonra 25 Ekim'de Başbakan Peel, piskopos Alexander'ın Kudüs'e götürülmesi için bir vapur tahsis edileceği bilgisini lorda iletmiştir. Ayrıca kutsal topraklara gitmeden önce başpiskopos olarak atanan Alexander'ın kutsama töreni gerçekleştirilmiş ve yeni başpiskoposun verdiği ilk vaaz ile 18 Kasım 1841'de kilise ilk resmi faaliyetini gerçekleştirmiştir.⁶⁶

M. Solomon Alexander, 1825'te Hıristiyan olmuş eski bir Yahudi ve kısa sürede Yahudiler arasında Hıristiyanlığı yayma girişimlerinin ön safında yer alan (LJS) London Society'nin önemli figürlerinden olmuştu. Alexander ayrıca Yeni Ahit ve Anglikan ayinlerini İbraniceye çevirmişti. Ancak Kudüs'teki varlığı uzun sürmemiş, göreve geldikten dört yıl sonra 1845'te İngiltere'yi ziyaret

⁶³ Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 1, 377.

⁶⁴ Bu seçim Bunsen'ın hatıratında şöyle geçer: "Bu harika bir gün. Lord Palmerston'dan yeni döndüm. Prensip kabul edildi ve gerekli onay için İstanbul'daki Lord Ponsonby'ye talimatlar iletilecek. Aziz James'in halefi ekim ayında gemiye binecek. O, ırk itibarıyla İsrailidir, bir Prusyalı olarak Breslav'da doğmuş, İngiliz Kilisesi'ni benimsemiş, İrlanda'da çok çalışarak olgunlaşmış, (şimdi King's College olan yerde) İngiltere'de yirmi yıllık İbranice ve Arapça profesörüdür. Böylece İsrail'in yeniden kurulması için Tanrı'nın izniyle bir başlangıç yapılmış oldu..." Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 1, 371.

⁶⁵ Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 1, 378.

⁶⁶ Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 1, 380.

etmek üzere Mısır'dayken aniden ölmüştü. Piskopos Alexander'ın ölüm haberini aldığı anda büyük üzüntü yaşayan lord, bu gelişmenin Yahudilerin İsrail'e dönüşü projesini yavaşlatacağından korkmuştu. Konuyla ilgili olarak 15 Aralık'ta günlüğüne şu notu düşmüştür:

...Kudüs Piskoposunun Kahire'de öldüğü haberini aldım. Bu üzücü haber yerine başka bir sürü korkunç şey duymayı tercih ederdim. Kilisemiz, ulusumuz ve İsrailoğullarının refahı için olan umutlarımızın yarısını bir anda gömdü. Planlarımız için ne büyük bir yıkım, öngörülerimiz için büyük bir alçalma, inancımız için ne büyük bir sınama. Çabalarımıza yardım etmek ve davamızı ilerletmek için İngiltere'ye gelişini beklerken bir çiçek gibi tırpanla aniden kesildi.⁶⁷

Alexander'ın ölümü üzerine kilisenin kuruluşunda yapılan düzenlemeye göre yeni piskopos şimdi Prusya Kralı tarafından seçilecektir. Alexander yerine seçilen Dr. Gobat, Church Missionary Society'de yer alan bir Almandır ve 33 yıl bu görevi yürütmüştür.⁶⁸ Gobat'ın atanması Anglikan Kilisesi tarafından olumsuz karşılanmış olsa da Lord Shaftesbury, Gobat'a destek vermiş, ona yönelik kimi olumsuz kampanyalara karşı kendisini korumuştur.⁶⁹ Gobat göreve geldiğinde 1846'da Kudüs'teki Protestan cemaati misyonerlerle birlikte kırk elli kadardı.⁷⁰ Üzerinde büyük tartışmaların olduğu ve Kudüs Konsolosu James Finn ile anlaşmazlık yaşayan Gobat'tan sonra Kudüs Piskoposluğu'na Joseph Barclay getirilmiştir.⁷¹ Barclay'in ölümünden sonra 1883'te iki kilisenin birliği feshedilmiştir.

⁶⁷ Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 2, 105.

⁶⁸ Samuel Gobat, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın en yakın danışmanı ve tercümanı olan Boghos Bey'le oldukça yakındır. 1844'te ölümüne kadar paşaya hizmet eden Ermeni bir Hıristiyan olan Boghos Bey'in, 1820'lerde genç bir Anglikan misyoner olan Gobat'tan büyük ölçüde etkilendiği ve 1827'de İskenderiye'de görüşen ikilinin sonraki sene beraber Kutsal Kitap kehanetlerini çalıştıkları bilinmektedir (Lewis, *The Origins of Christian Zionism*, 128).

⁶⁹ Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 2, 172.

⁷⁰ Sybil M. Jack, "No Heavenly Jerusalem: The Anglican Bishopric, 1841-43" *The Journal of Religious History* 19, no. 2 (December 1995), 189.

⁷¹ Jack, "No Heavenly Jerusalem: The Anglican Bishopric, 1841-43", 202.

5. Lord Shaftesbury Siyonizminin Çelişkisi ve Yahudilerin Araçsallaştırılması Sorunu

Lord Shaftesbury'nin Yahudi sempaticizmi onun binyılcı ahir zaman inançları çerçevesinde Yahudilerin Hıristiyanlaştırılması ve Filistin topraklarına yerleşmesini temel almıştır. Ancak Yahudilere duyduğu muhabbet onların Kudüs'e yerleşme planını kapsarken İngiltere'deki Yahudilerin sivil haklarını ya da siyasi özgürlüklerini hesaba katmamıştır. Lordun tüm Yahudi sempaticizmine rağmen Yahudileri kendi kültürü veya inancına sahip bir halk olarak tasavvur etmediği; aksine Kutsal Kitap kehanetlerinin gerçekleştirilmesi için yalnızca bir araç olarak gördüğü söylenebilir.⁷² Konuyla ilgili olarak parlamentoda Yahudilerin bulunmasına yönelik tartışmalar sırasında lordun aldığı pozisyon ilgi çekicidir. 1847 yılına kadar Londra Şehir Meclisi'nde yer alamayan Yahudiler için temel sorun, görev yemininde var olan Hıristiyanlığa dair ibarelerin okunmasının gerekli olmasıydı.⁷³ Lord, İngiliz Yahudilerinin sivil özgürlüklerinin tanınmasını İngiliz Parlamentosunda Hıristiyan inanç üzerine yapılan yemine aykırı bulmuş ve Yahudilerin temsil hakkına itiraz etmiştir. Konunun gündeme gelmesi 1847'deki seçimlerde Londra'dan meclise giren Baron Lionel Rothschild'in görev yemininde "Bir Hıristiyan'ın hakiki inancı üzerine" (*upon the true faith of a Christian*) ibaresini söylemek istememesiyle krize dönüşmüştür. Sorunu aşmak için hazırlanan yasa tasarısı (*Jewish Disabilities Bill-Jews Relief Act*) Lordlar Kamarası'nda birçok sefer reddedildikten sonra ancak 1858'de kabul edilebilmiştir. Böylece ancak bu tarihten sonra Yahudi inancına sahip meclis üyelerinin göreve başlarken yapacakları bağlılık yemininde "bu beyanı bir Hıristiyan'ın gerçek inancı üzerine yapıyorum" ibaresini çıkarmaları mümkün hale gelmiştir. Fakat belirtmelidir ki, 1858'de geçen ve Özgürlük Yasası (*Emancipation Bill*) olarak da tanımlanan yasa, Yahudilere eşit vatandaşlık imkânı verirken onlara derin sevgi duyan Evanjeliklerin değil, daha az dindar olan liberallerin onayıyla geçmiştir.⁷⁴ Aslında Sharif'in belirttiği gibi İngiliz siyonistlerle anti-semitistler arasında Yahudilerin yok olması anlamında bir ortaklığın mevcut olduğu söylenebilir.

⁷² Tuchman, *Bible and Sword, England and Palestine from the Bronze Age to Balfour*, 155.

⁷³ Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 1, 330.

⁷⁴ Sharif, "Christians for Zion, 1600-1919, 128.

Zira farklı tarzlarda da olsa her iki grup da Yahudilerin İngiltere'den gitmeleri konusunda hemfikirdir.⁷⁵

Bu süreçte Lord Shaftesbury, sivil haklarla ilgili olarak muhalif kanatta yer alırken bu yaklaşımını Yahudileri küstürmeden ifade etme yolunu seçmiştir. Konuyla ilgili olarak biyografi yazarı Hodder'a şunları söylemiştir:

Aslında söylediğim şeydu: 'Bir Hristiyan'ın inancı üzerine' sözlerini çıkararak yemini değiştirmemizi istiyorsunuz ve Yasama Meclisi'nden bunun gereksiz olduğunu onaylamasını istiyorsunuz. Herhangi birini memnun etmek için İsa'nın adıyla oynamanın, onu yeminden çıkarmanın bir tarafı olmayacağı. Eğer yeminin hiç olmamasını istiyorsanız, iyi güzel, ancak inancın pratikte inkârı anlamına gelen bu değişikliğin benimle hiçbir ilgisi olmayacaktır.⁷⁶

Yahudilere parlamentoda yer alma hakkı verildikten çok sonra lord, Başbakan Gladston'a gönderdiği 22 Aralık 1868 tarihli mektupta Yahudilerin sivil haklarına dair tutumunu şu şekilde ortaya koymuştur:

...Yahudi sorunu artık çözüldü. Yahudiler parlamentonun her iki kanadında da yer alabilirler. Ben şahsen onların kabulüne karşı çıktım ama İbrahim'in soyuna karşı olduğum için değil, ki Kutsal Rab oradan geldi; bundan çok başka bir sebepten, bu kabulün gerçekleştirilme şekline itiraz ettiğim için. Tüm bunlar geride kaldı ve şimdi Tanrının kadim milletine hürmet gösterme zamanı...⁷⁷

Sonuç

Yahudi siyonizminin henüz gelişmediği bir dönemde Yahudilerin Filistin'e yerleşmesi fikri İngiliz Evanjelizmi içinde yeşermiş ve dindar bir İngiliz aristokrati olan Lord Shaftesbury gibi bu konunun öncü isimleriyle politik alanı etkileme fırsatı yakalamıştır. Şüphesiz Yahudileri Filistin'e yerleştirme planı birkaç aktörün çalışmasıyla açıklanamayacak çok yönlü bir gelişmedir. İşi yüklenen aktörler ve

⁷⁵ Pappé, Hıristiyan siyonistlerin antisemitik yönüne dikkat çeker: "Onlar (Hıristiyan siyonistler) Yahudilerin Filistin'e dönüşlerinin kutsal bir amaç olduğuna inanıyorlardı. Bunu istiyorlardı, çünkü Mesih'in ikinci dönüşünü hızlandıracaklardı ve aynı zamanda anti-semitisttiler. Bir taşla iki kuş anlaşmasıyla Avrupa'daki Yahudilerden kurtulacaklardı..." Bk. Barat, *Filistin Üzerine Konuşmalar: Noam Chomsky, İlan Pappé*, 105-106.

⁷⁶ Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Vol. 2, 231.

⁷⁷ Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Popular Edition, 632.

aralarındaki bağlantılar dikkate alındığında bu planın aristokratların, politikacıların, diplomatların, din adamlarının, misyonerlerin, istihbaratçıların ve Yahudilerin iş birliğiyle gerçekleştirildiği anlaşılmakta ve İngiliz emperyalizminin güçlü olduğu bir dönemde sürecin aktörlerce sahiplenildiği gözlenmektedir. Lord Shaftesbury'nin bu resimdeki yeri ise Yahudi sempatizanlığı, aristokratik toplumsal kökeninin avantajları, politik kimliği ve ülke yönetimindeki etkisi ile Yahudilerin Kudüs ve çevresine yerleştirilme planında oynadığı kritik rolden ileri gelmektedir. Bu açıdan Tuchman'ın da belirttiği gibi Kudüs'le ilgili planların Lord Shaftesbury'ye çok şey borçlu olduğu ve temelde İsrail'in kurulmasına yönelik ilk adımları lordun gerçekleştirdiği söylenebilir.⁷⁸

Protestan Evanjeliklerin Reformasyon'a kadar götürülebilecek Yahudi ilgisi uzun süre teolojik alanda müzakere edildikten sonra 19. yüzyılda sosyal ve politik sahaya aktarılmış teopolitik bir meseledir. Günümüzde en güçlü yansımasını Amerikan siyasetinde gördüğümüz bu olgunun gelişimi Kraliçe Victoria dönemi İngiltere'sinde aranmalıdır. Bu dönemin etkili isimlerinden olduğu varsayılan ve İngiliz toplumsal belleğindeki yeri Westminster Abbey'deki görkemli heykeliyle somutlaştırılan Lord Shaftesbury, Yahudilerin Filistin coğrafyasına yerleşmesini Evanjelik inançlarının gereği olarak ve Britanya'nın çıkarlarına uygun görmüş; ayrıca birinci elden danışmanlığını yaptığı Lord Palmerston'u bu çerçevede yönlendirmiştir. Lordun Yahudi sempatisinin ardında dinî görüşleri yer alsada ondan sonra bu ilgiye sahip olan İngilizlerin benzer dinî güdülerle hareket edip etmedikleri sorusu araştırmaya değer bir konudur.⁷⁹ Ayrıca İngiliz emperyalizminin 19. yüzyıl heveslerinin 21. yüzyılda ne ifade ettiği üzerinde düşünmeye ve tartışmaya değer bir husustur. Yahudilere duyulan muhabbet ve İsrail'e verilen desteğin şartları günümüzde 19. yüzyıldakinden farklılaşmıştır. Ancak günümüz reel politiği Yahudilere verilen desteğin büyük kısmının yine Evanjelik inancın ahir zaman öğretilerinden beslenen Hıristiyan siyonistlerden fakat bu defa Amerikan toplumundaki ve siyasetindeki mensuplarından geldiğini göstermektedir. Bu açıdan

⁷⁸ Tuchman, *Bible and Sword, England and Palestine from the Bronze Age to Balfour*, 164.

⁷⁹ Balfour Deklarasyonu'yla tanınan Lord Balfour ve başbakan Lloyd George'un her sabah İncil okuyan Hıristiyanlar oldukları bilinmektedir. Eş zamanlı olarak ABD'deki yönetim elitlerinin de (Woodrow Wilson ve Harry Truman) gibi inançlı İncil okuyucuları oldukları bilinmektedir. Bk. Barat, *Filistin Üzerine Konuşmalar: Noam Chomsky, İlan Pappé*, 55.

günümüz Amerikan Hıristiyan siyonistlerinin, fikri açıdan Lord Shaftesbury'nin mirasını devraldıkları rahatlıkla söylenebilir.

Dünya tarihi açısından 20. yüzyılın en önemli hadiselerinden birisi 1948 yılında kolonyalist İsrail devletinin kurulmasıdır. Ancak bu olay ne sadece seküler Yahudi siyonizminin bir başarısı ne de teopolitik çerçevenin dışında anlaşılacak bir hadisedir. İsrail'in kuruluşuna giden yoldaki ilk adımda yer alan Yahudilerin Filistin coğrafyasında toplanmaları fikri, dinsel kökenlere sahip olmakla birlikte hayata geçirilmesi için İngiliz Evanjelizminin desteğiyle İngiliz Emperyalizmine ihtiyaç duymuştur. Burada din ve siyasetin iç içe geçtiği bir alanı görmek mümkündür. Zaman içinde Hıristiyan siyonizmde üstlendiği rol açısından İngiliz Evanjelizminin yerini Amerikan Evanjelizminin aldığı gözlenmektedir. Bu defa Amerikan Evanjelizminin Amerikan emperyalizmiyle uyumlanarak İsrail merkezli bir teopolitik söylemi sahiplendiği ve mevcut söylemin bu sefer Amerikan emperyalist politikalarına hizmet etmesi açısından kullanışlı bir teopolitik argüman olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bu durum sekülerleşme tartışmaları açısından da oldukça ilginçtir. Zira, toplumsal sekülerleşmenin yalnız Batılı ülkelerde değil Batı dışı toplumlarda da hız kazandığına dair tespitlerin yapıldığı günümüzde İsrail sorunu merkezinde hem Yahudi dinî siyonizminin hem de Hıristiyan siyonizminin güçlendiği ve bu yaklaşımların bizzat en üst siyasal elit tarafından sahiplenildiği gözlenmektedir. Örneğin geçmiş dönemin Amerikan Başkanı D. Trump, hem Yahudi hem de Hıristiyan Siyonistler için önemli bir adım olan Amerikan büyükelçiliğini Kudüs'e taşıyarak Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanımıştır. Diğer yandan Ekim 2023'te Filistin halkına soykırım yaptığı sırada İsrail başbakanı B. Netanyahu, uyguladığı terörü dinsel söylemle desteklerken "Yeşeya kehaneti"nden söz etmiştir. Görülen o ki, İsrail'in kuruluşuna giden yolda köklü geçmişe sahip olan teopolitik söylemler, günümüzde hala İsrail ve Yahudiler için en önemli destek güçleri olmaya ve emperyalist politikaların devamı için kullanışlı bulunmaya devam etmektedir.

Değerlendirme/ Review	Çift taraflı kör hakemlik, dış bağımsız / <i>Double-blind, external independent.</i>
Etik Beyan / Ethical Declaration	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur / <i>Ethical principles were followed during the preparation of this study.</i>
Etik Bildirim / Complaints	dergi@milelvenihal.org
Çıkar Çatışması / <i>Conflict of Interest</i>	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir / <i>The Author declares that there is no conflict of interest</i>
Finansman / Grant Support	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır / <i>No funds, grants, or other support was received.</i>

Kaynakça

- Albayrak, H. Şule. "ABD'de Hıristiyan Siyonizmi: Kökeni, İnanç Esasları ve Günümüz Amerikan Siyasetine Etkisi" *Darülfünun İlahiyat*. 30. 1 (2019), 141-169.
- Altunışık, Mehmet Akif. "Shaftesbury'de Din-Ahlak İlişkisi" *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*. 30 (Güz 2020), 497-516.
- Barat, Frank. (ed.). *Filistin Üzerine Konuşmalar: Noam Chomsky, İlan Pappé*. Solmaz Kamuran (çev.). İstanbul: İnkılap Yayınları, 2016.
- Buzpınar, Ş. Tufan. "Suriye ve Filistin'de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19.yüzyıl)" *İslam Araştırmaları Dergisi* 10 (2003), 107-120.
- Buzpınar, Ş. Tufan. "II. Abdülhamid ve Hıristiyan Siyonizmi" Bir Sultan Bir Paşa: II. Abdülhamid ve Gazi Osman Paşa. (Gazi Osman Paşa Belediyesi 2018), 149-161.
- Ellis, James J. *Lord Shaftesbury*. London: James Nisbet & Co., 1892.
- Habeeb, Sameh ve Stefanini, Pietro. (ed.). *Giving Away Other People's Land: The Making of the Balfour Declaration*. Palestinian Return Center, 2017.
- Hammond, J. L. ve Hamoond, Barbara. *Lord Shaftesbury*. Second Edition. London: Constable & Company Ltd., 1923.
- Hodder, Edwin. *The Life and Work of The Seventh Earl of Shaftesbury, K.G.* Vol. 1. London: Cassell&Company, Limited, 1886.
- _____. *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury, K.G.* Vol. 2. London: Casell&Company, Limited, 1888.
- _____. *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury, K.G.* Vol. 3. London: Casell&Company, Limited, 1886.
- _____. *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*. Popular Edition. London: Cassell & Company Limited, 1893.
- Jack, Sybil M. "No Heavenly Jerusalem: The Anglican Bishopric, 1841-83" *The Journal of Religious History*. Vol. 19, No. 2 (December 1995)
- Lewis, Donald M. *The Origins of Christian Zionism*. New York: Cambridge Uni. Press, 2010.
- Matthew, H.C.G. ve Harrison Brian. "Cooper, Anthony Ashley, Seventh Earl of Shaftesbury (1801-1885)" *Oxford Dictionary of National Biography*. Vol. 13. (Oxford University Press, 2004), 223-227.
- Parfitt, Tudor. "Sir Moses Montefiore and Palestine" *Sir Moses Montefiore, A Symposium*, V. D. Lipman (Ed.). Oxford: the Oxford Centre for Postgraduate Hebrew Studies and the Jewish Historical Society of England, 1982.
- Sharif, Regina. "Christians for Zion, 1600-1919". *Journal of Palestine Studies*. Vol. 5. No. 3/4 (Spring-Sumer 1976), 123-141.
- Sizer, Stephen. *The Promised Land: A Critical Investigation of Evangelical Christian Zionism in Britain and the United States of America since 1800*. A Thesis submitted to Middlesex University and Oak Hill Theological College (July 2002)

İngiliz Aristokrasisi ve Hıristiyan Siyonizmi: VII. Lord Shaftesbury Örneği

Tuchman, Barbara W. *Bible and Sword, England and Palestine from the Bronze Age to Balfour*. New York: Random House Trade Paperbacks, 1984.

Willets, Margaret M. *Glory and Empire: The London Society for Promoting Christianity amongst the Jews and the Road to the Balfour Declaration*. A Thesis Approved for the Department of History, University of Oklahoma Graduate College, 2016.
